

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum omstreeks 1759.

In een dossier¹ onder de spaarzame restanten die bewaard zijn gebleven van het archief van de rentmeesters van de domeinen en de geestelijke goederen in de Landen van Overmaas Staatse partage² bevindt zich een totaaloverzicht van het bestand aan klokken in de kerken van die landen, opgemaakt omstreeks 1759 door de toenmalige rentmeester Pierre d'Aulbonne³ en zijn assistent kapitein-generaal Jan Bernard Provost⁴. Zij waren in opdracht van de Hoogmogende Heren in Den Haag al enkele jaren bezig met het bijeenbrengen van de nodige gegevens over de toestand waarin de kerken binnen de Staatse partages zich bevonden. Hun bijzondere aandacht ging daarbij uit naar alles wat betrekking had op de plichten die op de landelijke overheid rustten voor het onderhoud van de kerken zelf of de daarbij behorende meubelstukken en andere onderdelen van de inventaris. In de loop der jaren waren in Den Haag talloze klachten binnengekomen over de erbarmelijk slechte toestand waarin veel kerken zich bevonden. Zij waren meestal gepaard gegaan met dringende verzoeken om daar het nodige aan te gaan doen. Al of niet uitdrukkelijk werd daarvoor als uitgangspunt gehanteerd dat de aan die kerken verbonden goederen en inkomsten, waaruit o.m. het onderhoud moest worden bestreden, voor een belangrijk deel door de landelijke overheid waren genaast en sindsdien werden beheerd door de bedoelde rentmeesters⁵. Dat kon en mocht niet betekenen dat zij geheel aan hun oorspronkelijke bestemming waren onttrokken. Deze zienswijze werd door de autoriteiten in Den Haag gedeeld.

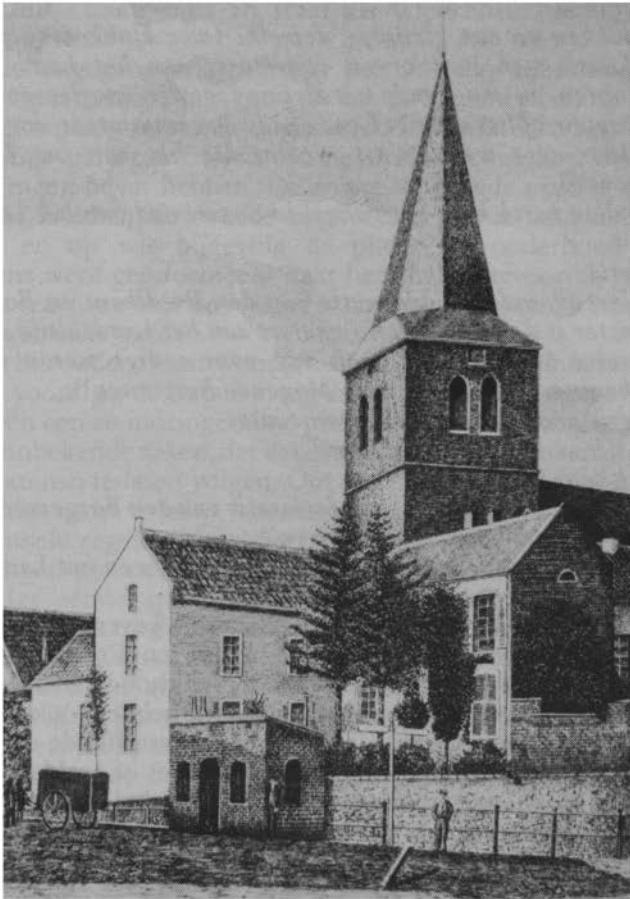
De plicht tot onderhoud van de kerken en alles wat daar bij kwam rustte echter niet exclusief op de landelijke overheid. Daarnaast waren er nog tal van geestelijke instituten en personen die hun rechten op bepaalde goederen en inkomsten daaruit hadden behouden en op wie bijgevolg ook een deel van de onderhoudslast was blijven rusten. Datzelfde was in allerlei vormen ook het geval met de plaatselijke overheid. Sinds de tijd van de zogenaamde politieke reformatie van 1663, die zelf het uitvloeisel was van het partagecontractaat van twee jaar tevoren⁶, hadden zowel de Staten Generaal als de Raad van State voor de concrete beleidsvoering de beschikking

gekregen over een aantal handleidingen die hun de nodige greep verschafden op de wirwar van rechten en plichten betreffende bezit en onderhoud van de kerken en de wijze waarop die verdeeld waren over de verschillende gezagsinstanties⁷. In de praktijk waren deze echter bij herhaling onvoldoende gebleken en aanleiding geworden tot wrijvingen en conflicten tussen de betrokkenen onderling, heette in de regel het onderhoud niet ten goede kwam.

Om in deze toestand verbetering aan te brengen had de Raad van State bij resolutie van 12 februari 1756 opdracht gegeven om een nieuw en beter overzicht samen te stellen van alle kerken in de Staatse partages van de Landen van Overmaas, daarin nauwkeurig de verschillende verantwoordelijkheden voor het onderhoud vast te leggen, tegelijk ook de voornaamste feilen en gebreken van gebouwen en toebehoren bij elkaar te brengen en een voorlopige begroting van de meest urgente voorzieningen op te stellen⁸. De concrete uitvoering kwam in handen van Pierre d'Aulbonne die in het voorjaar van 1756 Carel van der Essen tot Herbergen als rentmeester van de domeinen en de geestelijke goederen opvolgde en van Jan Bernard Prevost die hem uit het garnizoen te Maastricht ter zijde werd gesteld voor de meer technische kant van de hele onderneming. Bij het verzamelen van de benodigde gegevens kwamen zij tot de bevinding dat ook de klokken en het onderhoud ervan onderhevig waren aan zeer uiteenlopende en zeer gevarieerde reglementen. Zij besloten daarop min of meer uit eigen beweging een apart overzicht van de klokken te gaan samenstellen. Aan dit initiatief, waarvan voor het eerst in een missive van 27 november 1758 sprake was, is het bovengenoemde totaaloverzicht te danken⁹. Het kwam tegen het eind van 1759 gereed en werd samen met een aantal andere stukken onder dagtekening van 21 november 1759 vanuit Maastricht naar Den Haag gezonden¹⁰. De omschrijving die het heeft meegekregen onthult in een paar woorden de wijze waarop en voor wie het werd samengesteld. Zij luidt aldus:

Lijst van de klokken in de kerken van den Lande van Overmaese, partage van Haar Hoog Mogende, opgesteld aan wie deselve toebehooren volgens de ontfange informaties en declaratiens.

Achtereenvolgens passeren de Landen van Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem de revue, telkens met vermelding van de klokken die in de kerken binnen elk van deze drie landen te vinden zijn, meestal vergezeld van enkele korte notities met een aantal bijzonderheden. Omdat we de hier volgende beschouwing willen wijden aan de luidklokken van de Pancratiuskerk laat ik hier het gedeelte volgen dat aan Heerlen en de nabijgelegen plaatsen Voerendaal en Welten gewijd is. Het is als volgt samengesteld:

*„A gene kirkgraaf”, later Emmaplein (toestand omstreeks 1890).
Pentekening van Max de Witt
Rechts de oude pastorie, afgebroken omstreeks 1900.
Boven de pastorie de toren van de oude Pancratiuskerk. Op de
voorground een gedeelte van de oude walmuur en vestinggracht
(„kirkgraaf”) met omheining. Boven de gracht het „Bareerhuuske”,
waar tol geheven werd voor het gebruik van de weg.*

Voerendaal

2 klokken en een kleijntje, dewelke twee klokken volgens declaratie van Pastoor en voorleeser aan het Land toebehooren, en aengaende het kleijne segt den voorleeser niet te weten, of het aan het Land of aan de gemeijnte is, dog den Pastoor segt wel bewust te sijn dat het aan het Land behoort¹¹.

NB dese kerck is in het geheel in onderhoud van het Land.

Heerle

4 klokken, volgens declaratie van den Predikant en Borge-meester is de grootste en swaarste aan het Land, altijd door hetselve onderhouden¹², en ook voor eenige jaeren voor reekeninge van Haer Edele Mogende hergooten¹³; de drie andere sijn aan de gemeente.

Welthem (sic)

2 klokken, dewelke volgens declaratie van den Borgemeester aan het Land toebehoorende syn¹⁴.

NB dese kerck is in 't geheel in onderhoud van het Land.

Enkele van de hier weergegeven rubrieken geven een duidelijke samenhang te zien met door d'Aulbonne en Prevost al eerder aangelegde overzichten betreffende het onderhoud van de kerken¹⁵. De gegevens die daarin waren verwerkt hebben ook hier hun diensten bewezen. De specifieke gegevens betreffende de klokken zijn echter in de regel ontleend aan declaraties of verklaringen die waren afgelegd door de meest uiteenlopende kerkelijke of burgerlijke personen en instanties. Dat waren over het algemeen schriftelijke verklaringen, waarvan er een behoorlijk aantal in de bewuste bundel in het archief van rentmeester d'Aulbonne bewaard zijn gebleven¹⁶.

Het was voor deze rentmeester en zijn assistent uiteraard ondoenlijk om al de plaatsen die er voor in aanmerking kwamen persoonlijk te bezoeken en de benodigde gegevens bijeen te krijgen door overal ter plaatse navraag te gaan doen¹⁷. Daarom hadden zij in de loop van de herfst van 1758 vragenlijsten doen uitgaan. Meestal waren die gericht aan vertegenwoordigers van de rooms-katholieke en de protestantse geestelijkheid en hun respectieve achterban, omdat de voornaamste kerken in de Staatse partages van de landen van Overmaas onderworpen waren aan het statuut van het simultaneum¹⁸, en dat was ook van toepassing op de klokken en het gebruik ervan. Tussen beide partijen moesten regelingen getroffen worden die zo goed en zo kwaad als dat ging rekening hielden met de behoeften van de beide erediensten en de daaromheen gegroeide gebuiken. Zij bepaalden aard en duur van het luiden, de klokken die er wel en niet bij werden ingeschakeld, het aandeel van de kosteren en hun helpers en veel andere zaken. Dat alles maakte deel uit van wat

in het Duitse taalgebied zo fraai als Glockensimultaneum omschreven wordt¹⁹.

Van de uitgegane vragenlijsten heb ik geen enkel exemplaar kunnen vinden, maar het karakter ervan kan met behulp van de binnengekomen en bewaard gebleven antwoorden betrekkelijk gemakkelijk gereconstrueerd worden. Het formulier moet een viertal vragen bevat hebben. De eerste verlangde opgave van het aantal der klokken, de tweede opgave aan wie de klokken toebehoorden en op wie bijgevolg de plicht tot onderhoud rustte, vervolgens werd geïnformeerd naar het doel waarvoor zij gemaakt waren en tenslotte naar de manier waarop de bewuste klokken in de praktijk gebruikt werden.

In het bijzonder de antwoorden die uit Heerlen binnenkwamen bevatten vooral op de laatste vraag een ware vloed van gegevens die alles bijeen een zo indringend en pittoresk beeld verschaffen van zo goed als onbekende zaken, dat ik besloten heb de voornaamste ervan hier in extenso te laten volgen. Om des te scherper de documenten zelf tot hun recht te laten komen wil ik ze ieder afzonderlijk met slechts enkele regels presenteren en hooguit hier en daar nog wat opmerkingen plaatsen om de onderlinge samenhang te verduidelijken. Het eerste stuk dat hier volgt is ondertekend door de Heerlense predikant ds Henricus Crena²⁰ en de burgemeesters Adolf Stas en Leonard Gerard Pelt²¹, maar toon en inhoud maken duidelijk dat voornamelijk de genoemde predikant, die van 1728 tot 1780, dus meer dan vijftig jaar, de gereformeerde gemeente diende, de pen gevoerd heeft²². Hij heeft zich beslist niet beperkt tot een zakelijke beantwoording van de gestelde vragen²³, maar hij maakte van de gelegenheid gebruik om zijn opvattingen ten beste te geven over het naar zijn oordeel heilloze simultaneum, dat ieder juridisch kader miste, en de talrijke paapse stoutigheden en superstitiën de revue te laten passeren die zich bij het gebruik van de klokken hadden gehandhaafd of door de al te grote lankmoedigheid van de Staatse overheid geleidelijkaan weer waren ingeburgerd. Juist deze uitweidingen geven aan dit document een bijzonder boeiend en levendig karakter. Men oordele zelf:

Tot voldoeninge aan de requisitie²⁴ van den heer rentmeester D'Aulbonne en den heer capitein-ingenieur Provost rakende het getal der klokken welcke sich in den kercktooren te Heerle bevinden, an wien deselve toebehooren en tot welcke destinatie ze sijn, of wanneer ze geluijdt moeten worden, hebben de ondergeschreve hierbij d'eere om te berichten:

1. *Aengaende het getal der klokken dat er in den kercktoorn te Heerle vier sijn van onderscheiden calibre en swaerte.*
2. *Den eijgendom derselver belangende, dat de grootste en swaerste aen den souverain toebehoort, wordende deselve door Haar Edel Mogenden onderhouden, en in 't besteck van de uijtgevinge der*

kerken etc. meede uijtgegeeven²⁵, gelijk dan deselve ook voor eenige iaren, toen ze geborsten was, voor rekeninge van Haar Edel Moogende weder vernieuwt en hergooten is²⁶.

De drie andere, zijnde nae proportie kleinder, behooren aen de bancke van Heerle, weshalven die ook met alles wat er toe behoort banckswegen onderhouden worden.

3. Betreffende de destinatie deeser klokken of wanneer ze moeten geluydt worden, daerop moeten de ondergeschrevene onderscheidelijck antwoorden:

A. Met betreckinge op de grootste, dat soo veel ons bekent is, dat deselve geluydt is geworden bij het overlijden van wylen Zijne Doorluchtige Hooghijid int jaer 1751 op order van den souverein²⁷; bij het afleesen van placcaten van Haar Hoog Mogende; bij het overliden en begraffenisse van de regenten of meest geërfden. En dat tot voorkoominge van alle ander gebrück de touwen met welcke ze geluydt moeten worden nae de laetste hergietinge zijn opgetrokken geworden, dog dat bij het voorkoomen van zulke gevallen als hier booven zijn aengehaalt permissie is gevragt worden om deselve mogen luiden bij den heere schout als hij in loco was, of bij den predikant, of een ander der regenten, soo dat se nooit sonder bewillinge van ymand der voornoemden heeft mogen gebrückt worden.

Dat dit niettegenstaende de Roomsgesinden sig meermaelen tegen wille en danck van de voornoemde meester van deselve gemaakt hebben, of ze tegen het oogmerck haarer destinatie te misbruyken. Dat hebben se gedaan den 7 September laatsleeden²⁸ ter inluydinge van het feest van Mariaas Geboorte 't welck zij op den 8 van die maand vierden, op welken laatsten dag zij deselve well dapper getrokken hebben, gelijk meede den 8 October toen de Heerlensche kermis geviert wierd²⁹. Op beide de voors. dagen was er geen maat of paal met kleppen en rasen met die klock. Men wierd gewaer dat se op beide die dagen tot aflatinge van het touw ingeklommen waeren door een gat aan den toorn en also dat werck uytgevoert hadden, weshalven dat gat op requisitie van den heer Capitein Provost nog in de maand October toegemetzelt wierd. Dit niettegenstaende hebben sij wederom eenen anderen weg weeten te maaken. Immers den 24 December laatstleden 's avonds voor Christdag quaamen twee personen bij den voorleeser Lemmens³⁰ versoekende uyt name van den R(oomschen) Pastoor³¹ dat hij de touw van de groote klock mogh aflieten, welck daerop antwoorde dat daertoe geen order had, zijne beenen gegaen en hebben de touwen eygenmaghtig afgelaeten, waerschijnlijk ingeklommen zijnde door een andere gat in den toorn dat veel hooger staet als het onlangs toegemetzelden en niet kan bereickt worden sonder het langste soort van ladders die men hier heeft. Dit soo

Heerlen
R. K. Kerk St. Pancratius

*De noordzijde van de Pancratiuskerk, gezien vanaf het Kerkplein.
Oudere opname uit de twintiger jaren.*

uijtgevoert zijnde, heeft men die geheele nagt en twee volgende dagen onophoudentliĳck met die groote en drie andere kleinere klokken geklept, geluidt en geraast dat het te verwonderen is dat er geene van geborsten is.

B. Belangende de destinatie van de drie andere klokken soo is het kennelijk dat die voornamlyk gedestineert moeten zijn tot inluidinge der vergaederinge van den waere Christelyken Godsdienst, want overmits door de politique reformatie de openbaare oeffeninge van Roomsē dienst afgeschafft is³², soo kan haar voornaemste gebruyck alleen opsight hebben tot den gereformeerden Godsdienst. En volgens de politique reformatie zijn se ook alleen tot dienst van den gereformeerden Godsdienst gebeesigt tot op het rampsaelige jaer 1673, toen de koning van Vranckrijk de stadt Maestricht overheerde³³. Doen wierden de gereformeerden uyt de kerken verdreeven en de Roomsē in de possessie van deselve gestelt, terwijl den gereformeerden alle Godsdienstoeffeninge, selfs het begraeven der dooden op de kerckhoven, belett wierdt³⁴. Hetwelck geduurt heeft tot het jaer 1679, wanneer het vredenstractaet te Niemegen de stadt Maestricht en Lande van Overmaze aen Haar Hoog Moog. restitueert wierden³⁵. De Roomse, toen in gebruyck der kerken zijnde, zijn er teegen de intentie van Haar Hoog Moog. in gebleeven, soodaenig dat op de plaetzen daar predikanten en gemeentens waeren, het simultaneum ingevoert is, en op de overige daer er geene waren zijn de Roomse in de geheele possessie gebleven. De reeden waerdoor dat geschiedt is, is niet seer bekend. Dogh dat is klaer dat de Niemeegsche vrede hun daertoe geen recht geeft. Ook is geen resolutie of placcat van Haar Hoog Moog. bekend, waerdoor hen dit vergunt is³⁶. Diensvolgens is het seer waerscheijnlyk dat alles bij conniventie geschiedt is, en dat dienvolgens het gebruyck der kerken met den aankleeven van dien maar eene clandestine usurpatie zij³⁷. Waeruijt dan van selfs volgt, dat de eygentlijke destinatie der klokken zij om gebruyckt te worden ten dienst van den openbaeren Godsdienst welke bij de politique reformatie vast gestelt is met afschaffing van den tegenstijdingen³⁸.

C. Wat aengaet het tegenwoordige gebruyck der klokken: de gereformeerden bedienen sikh van de twee kleinste derselver, soo dickwijls als den openbaeren Godsdienst in de kerke geoeffendt en de gemeente vergaedert. En dan ook bij het overlyden en begraeven van ijmand, wanneer nae vereisch van saeke of staat met eene of meerdere, selfs wel met alle vier klokken geluidt word.

Daerentegen is het misbruyck van het klokken-geluit bij de Roomsē gesinden bijna onbeschryfelijk groot. Daerin neemt hunne superstitie en buijtenspoorigheijd dagelyks meer en meer de overhandt sonder dat deselve beteugelt en belett wordt,

waarvan men sikh verplight vindt eenige en well de naevolgende staattjens op te geeven:

- a. Alle morgens, middags en met het invallen van den avond word met de klock drie poosen driemaal geklept en dan met eene ofwel met alle klockken naedat de dagen zijn geluid. Onder dit kleppen zijn die van hunne gesintheit verplight den engelsen groet te bidden, volgens de instelling van paus Johannes de XX, welcke dit omtrent 't jaer 1316 aldus verordineert heeft³⁹, waerschijnlijk in naevolginge van de Mahometanen⁴⁰. Het gedragh der Papisten hieromtrent is ten hogsten ergerlijk, overmits sij dien groet in plaets van een gebedeken op de openbaere straeten met ontblootinge des hoofds uijtprevelen, onder het verrichten van allerlij handwerken, selfs als sij bij de gereformeerden staen te spreken, of iets anders bij deselve verrichten.
- b. Alle dagen word er voor 't inlijden der misse een lange wijle geklept, dat vooral buitenspoorig int werck gestelt word op sondagen en haare H(eiligen)dagen⁴¹. Dan word er 's morgens vroeg⁴², vervolgens een uur laeter met een klock geluidt. Dogh wanneer de misse sall beginnen, wordt den anvangh gemaakt met het kleppen met eene klock, vervolgens word een lange poose met twee klockken geklept, daernae met alle klockken 't samen geluidt, soo dat het seltsaem om te hooren voorkomt, duurende doorgaens een halve uure lang. Ter halver misse bij de elevatie word er all wederom geklept⁴³. Wanneer niet alleen de geene welcke in de kerke zijn hunne afgoodische aenbiddinge verrichten, maar dat doen ook alle die 't hooren, 't zij op straet of waer se zijn, met ontblootinge des hoofts en superstitiouse gebeden tot groote droefheid en ergernisse van alle waere Christenen, welke dit dagelijks veelmael moeten hooren en zien.
- c. Bij het overliden van ymand wordt eerst met een klock driemaal geklept, daernae met alle klokken geluid, als de overleedene een vollwassene persoon was. Dit kleppen en luyden wordt dan nogh tot drie poosen herhaalt⁴⁴. Wordende soo veel poosen over den alldergeringsten, all was het maar een knegt, meijd, selfs een beedelaer, geluidt. Dogh dit is slegts voor weynig jaeren in swang gekoomen, voorheen plag men maar voor de aensienlykste drie poosen te luyden, dogh dat onderscheid heeft nu geen plaats. Bij de begraffenisse gaat het all op denselven voet. Driemaal moet er voor ieder poose geklept en dan het drietall van kleppen en luyden vollgemaakt worden. Onlangs isser nogh een nieuwe mode opgekoomen en nu vollkoomen in train gebracht. Dat namelijk bij het doen der ziel-missen voor de overleedene die misse niet slegts met veel kleppens en luydens begonnen, maar dat geheel nieuw is/nae het eijn-

digen van die misse begint men vreeselijk te lijden nae voorgaende geklep, hetselve drie poosen continueerende evensoo als anders bij de begraffenisse pleeg te geschieden, waerschijnlijk tot openbaere bekenntmaakinge dat de ziel nu yut het vagevuur verlost is⁴⁵. En overmits het dykwijls voorvalt dat veele diergelyke missen op een dag gedaen worden, soo gebeurt het well, dat de kloekken van 's morgens agt uren tot den middag toe wijng stil staen. Over alle deese superstitieuse misbruijken heeft men well geklaagt, maar blijft noch op redres hoopen.

- d. Nogh een remarquabel misbruijk der kloekken dient niet vergeeten te worden. Der Papisten gewoonte allhier is, dat zij 's avonds, welke voor een sondagh of soogenaemde H. dagen voorafgaat, met alle de kloekken luijden ten teken en aenkondiginge dat de volgende dag een son of feestdag is⁴⁶. Dat misbruijk versuymen zij nooijt, behalven dan als Haar Hoog Moog. een beededag hebben uijtgeschreeven, 't welck alle jaeren gebeurt⁴⁷. 's Avonds voor dien beededag word er slegts een poos met de kleinste kloek geluijd ten openbaeren bewijs dat zij den uytgeschreeven beededag voor geen feestdag erkennen en dus de beveelen van den Souverein openlijk versmaeden⁴⁸.*

Men sou noch meer andere misbruyken konnen opgeeven, maar om niet te lang te worden sall men 't hierbij laeten, met bijgevoegde hertelijke wensch, dat op de selve reflexie gemaakt en middelen int werck gestelt worden waerdoor de veelvoudige ergernissen geweert en hooggaande superstitie beteugelt mag worden.

H. Crena, v.d.m. (= verbi dei minister) in Heerle

A. Stass, borgemeester

L.G. Pelt, borgemeester

Het tweede document is een schrijven van de toenmalige pastoor van Heerlen, Arnold Morees, in antwoord op een vraag die hem van burgemeester Pelt bereikt had over het luiden van de grote klok. Deze was kennelijk net als zijn collega Stas nogal verbaasd geweest over wat hem daaromtrent aan informatie bereikt had van ds Crena en hij had daarop besloten zijn licht te gaan opsteken bij de pastoor. Is deze veronderstelling juist dan moet het eerste ongedateerde stuk eind 1758 of begin 1759 worden gedateerd, omdat de brief van de pastoor op 7 februari van dat jaar werd geschreven. Het is niet duidelijk of de pastoor de hele vragenlijst heeft ontvangen. In het al eerder genoemde dossier⁴⁹ was in ieder geval niet meer te vinden dan deze ene brief die slechts een antwoord biedt op de vraag betreffende het luiden van de grote klok. Dat antwoord was het volgende:

De klokken van de Pancratiuskerk werden door de Duitsers geroofd. Na de oorlog kwamen er vier nieuwe, die de namen Pancratius, Hubertus, Jozef en Maria ontvingen (december 1946).

Ick onderschreven versoght zijnde door d'Heer Pelt, borgemeester en subs (tituut) secretaris van Herle, om UEd. schriftelijck te stueren mijn sentiment over 't luyden der grote klock van Herle, hebbe d'eer UEd bij desen te verseecken, dat volgens mijn gevoelen 't ongetwijfelt den wille is van Haare Edele Moogende dat gem. groote bannale klock van Herle geluydt worde op sondaegen en feestdagen, om de gemeentenaren tot den hoogen dienst te roepen. Want niet anders als tot dien eijnde is voorn. klock soo groot gemaect als opdat ze op voors. dagen tot aen 't eijnde der groote gemeente van Herle soude konnen gehoort worden. Ende dat sulckx den will is van Haare Ed. Moog. blyckt uijt 't geene Haar Ed. Moog. aengaende de grote klock van St Gertrud over twee of drijiaren hebben geordoneert aen de heeren decimateurs aldaer, te weten van de grote klock soo groot te maecken, dat ze gehoort worde aen 't eijnde der parochie van St Gertrud voorn.⁵⁰ Waertoe volgens kanonijcke rechten en costumen deser Landen alle besitters der groote thiendens gehouden zijn⁵¹. Want als in 't jaar 1487 eenigh verschil ontstont over de respectie obligatien van 't personaat of decimateur ende der gemeentenaren van Herle, soo is den 3. October des selve jaer onder andere wettelijck gedichteert:

obligatur maior decima ad campanam bannalem, talem videlicet sufficientem, quae per totam parochiam audiatur
(de groote thiende is verplicht tot de banaale klock, te weten sulcke, die door de heele parochie gehoort worde).⁵²

Wanneer moet nu besonder gem. bannale klock⁵³ door de geele parochie gekent worden? Ongetwijfelt op sondagen en feestdagen om oock die aen 't eijnde der gemeente woonende parochianen 't teecken te geven tot den hoogen dienst, alzo dat 't claer is, dat voors. bannale klock van Herle van Haar Ed. Moog., representerende 't personaat van Herle⁵⁴, gegeven wort, opdat deselve tot gem. eijnde op voors. dagen en tijt geluydt worde, gelijk zij eertijts altijt geluydt is worden, als naer behoorlijcke informatie mij consteert. Alzo dat 't mij wonder dunckt, dat nu eenige jaren deselve klock tegen kanonijcke rechten en costuijmen des Landts, ende vervolgens tegen den will van Haar Ed. Moog. niet heeft mogen geluydt worden om de levende op voorz. dagen te roepen, maer alleen eenige afgestorve van distinctie te beclagen. Misschien is eertijts over weijnige jaren hier toe pretensa causa geweest, dat met deselve klock geluydt is worden meer en dickwilder als behoorluck was⁵⁵. Dogh, indien 't alzo is, dit en is geen faut van een heele gemeente, maer van eenen alsdan gewese koster der reformeerde religie, die als moet geluydt worden om volgens oudt gebruik eenigen doden te beclagen, eenigh gelt becomt om op 't behoorlijck luyden der klokken acht te geven⁵⁶. Protesteere dogh alle dit voors. tot niet anders te strecken als tot pure declaratie van mijn meijningh over voorn. klock van mij versoght.

*Die d'eer hebbe mij met d'hoogste veneratie 't onderschrijven binnen
Heerle den 7 Febr(uarij) 1759.
Mijn Heer*

*UEd. ootmoedighsten dienaer
Aarn. Morees, pastor in Herle*

Het beeld dat de pastoor biedt omtrent het gebruik van de grote klok in Heerlen is een totaal ander dan dat eerder door de predikant was geboden. Had deze er op gewezen dat de klok slechts bij uitzonderlijke gelegenheden geluid was sinds zij niet zo lang geleden door toedoen van de Raad van State voor rekening van de landsoverheid opnieuw was gegoten, de pastoor gaf duidelijk te kennen dat dit in strijd was met de oorspronkelijke bestemming die aan deze klok was gegeven. Hij was zo groot en zwaar gegoten met de vooropgezette bedoeling het geluid tot in de verste uithoeken van de uitgestrekte parochie hoorbaar te maken. Hij wist daarvoor een verordening uit een ver verleden te citeren, waarin dit was vastgelegd als een verplichting die op de tiendheffer van Heerlen rustte. Hij wierp zich daarmee niet alleen op als pleitbezorger van zijn parochianen die een jaar eerder op niet mis te verstane wijze waren opgekomen voor een veel royaler gebruik van de klok, maar hij wees er ook op dat dit in overeenstemming zou zijn met de wil van de overheid. De klok zou op alle zon- en feestdagen geluid mogen worden om op die manier ook de verst verwijderde parochianen te kunnen bereiken. Dat was immers duidelijk geworden, toen diezelfde overheid in een soortgelijke kwestie die zich enkele jaren geleden in Sint Geertruid had afgespeeld tussenbeide was gekomen ten gunste van de parochianen aldaar. In Heerlen zelf was een dergelijk veel royaler gebruik van de grote klok, voorzover hem bekend, vroeger altijd in zwang geweest. Waarom daar verandering in was gekomen, was hem niet duidelijk, maar hij aarzelde niet om te verklaren dat dit *"tegen kanonieke rechten en costuijmen des Landts ende vervolgens tegen den wil van Haar Edel Moogenden"* was⁵⁷.

(woord vervolgd)
W.A.J. Munier

NOTEN

1. Dit dossier bevindt zich in RAL, LvO, nr. 373.
2. Het totale archieffonds omvat de nummers LvO 268-440, waarvan de nrs. 364-440 betrekking hebben op de geestelijke goederen in de drie staatse partages en daarvan weer slechts enkele nummers 373-375 op het onderhoud van de kerken; ook het archief van de ingenieur belast met het toezicht op de kerk- en andere gebouwen in de Landen van Overmaas, staatse partages omvat slechts een tweetal nummers: 441-442; de verklaring van J.M. Ross, klerk van het Brabants hooggerechtshof te Maastricht, d.d. 25 juli 1794 onder nr 268 over de inhoud van

- een ijzeren kist die hem door rentmeester W.H. van Panhuys voor bewaring in het souterrain van het stadhuis werd toevertrouwd met een opsomming van de daarin gelegen archivalia van dit archief maakt duidelijk dat de collectie toen al beperkt bleef tot de ambtspapieren van deze rentmeester.
3. Hij was vanaf 1756 in functie als opvolger van Carel van (der) Essen tot Herbergen; de datum van zijn aanstelling heb ik niet kunnen achterhalen. Hij bleef in functie tot 1770, maar had al in 1768 een substituuut gekregen in de persoon van de al genoemde Willem Hendrik van Panhuys, die hem ook opvolgde; zie ARA Den Haag, RvS, inv.nr 294, passim.
 4. Hij kwam eveneens in 1756 in functie en bleef dit tot aan zijn dood op 9 juni 1764; zijn testament in GA Maastricht, notariële archieven van Hubert Nolens onder nr 2189, geeft een overzicht van zijn nalatenschap en daarin o.a. een interessante inventaris van zijn boeken.
 5. De hier bedoelde naasting van de kerkelijke goederen in de Landen van Overmaas in de staatse tijd is nog nauwelijks voorwerp van onderzoek geweest. Dat moet wel mede worden toegeschreven aan de gebrekkige toestand waarin het archief van de rentmeester bewaard is gebleven. Voor Maastricht is het een en ander te vinden bij P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (MM nr 21), Assen 1975. In het Duitse taalgebied vindt men talrijke publicaties aan dit soort kwesties gewijd, o.a. J. Wenner, *Kirchliches Vermögensrecht*, Paderborn 1940³; toegespitst op de simultaankerken A. Hirschel, *Die rechtlichen Verhältnisse bezüglich der Simultankirchen*, in: *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, (1881), 329ff.
 6. Zie: J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (MM nr 27), Assen 1978.
 7. De oudste dateert van 23 januari 1664; een copie van het toen gemaakte overzicht is te vinden in het archief c1M onder nr 280 (c1M archief van de classis Maastricht en de Landen van Overmaze; sinds enige tijd in depot op het RAL).
 8. Deze resolutie werd genomen n.a.v. een rapportage over de kerk van Dalhem, die grote slordigheid aan het licht bracht. Dat veroorzaakte groot ongenoegen over de ondermaatse inhoud van de verslagen die jaar in jaar uit door rentmeester van der Essen waren geleverd en die de autoriteiten in Den Haag onvoldoende inzicht hadden verschaft in deze moeilijke materie. Het door hem vervaardigde zesjaarlijkse bestek dat bedoeld was voor de periode van 1753 tot 1759 werd nietig verklaard en de door hem daarvoor verantwoordelijk gestelde aannemer Michael Pijpers ontslagen. Niet lang daarna moet van der Essen zijn opgevolgd door Pierre d'Aulbonne; de bedoelde resolutie in ARA Den Haag, RvS, inv.nr 29, 116-120; een copie ervan in een bundel excerpten van deze resoluties in RAL, LvO 273.
 9. De missive, waarvan de inhoud te vinden is in de resolutie van de Raad van State van 6 december 1758 (ARA Den Haag, RvS, inv.nr 299, ff. 1143-1145), bevatte berichten over de visitatie van de kerken die aan de rentmeester en zijn assistent bij resolutie van 31 mei 1757 was opgedragen en signaleert de vragen die hen regelmatig hadden bereikt en waarop zij bij gebrek aan voldoende gegevens over de manier waarop de verantwoordelijkheden voor het onderhoud van de klokken verdeeld waren het antwoord schuldig hadden moeten blijven. De Raad van State betuigde op 6 december 1758 zijn instemming met dit initiatief en gaf bij die gelegenheid ook te kennen concrete voorstellen met betrekking tot dit onderhoud graag tegemoet te willen zien.
 10. De tekst van het overzicht in het boven genoemde dossier in RAL, LvO nr 373; het stuk is ongedateerd; het origineel vond ik onder de stukken die de missive van 21 november 1759 begeleiden in ARA Den Haag, RvS, inv.nr 990II onder de letter D met dezelfde datering; zie ook de resolutie van de Raad van State van 4 december 1759 in ARA Den Haag, RvS, inv.nr. 301, f.1202.
 11. Een gezamenlijke verklaring van deze strekking van C. Swildens, voorlezer te Voerendaal, en M. Meyers, pastor tot Voerendaal d.d. 11 oktober 1758 is

opgenomen in het dossier d'Aulbonne. Over de klokken geven zij daarin de volgende bijzonderheden: *"dat alhier twee klokken in den toorn, en een op de kerk in een klein portaalje hebben gehangen, dewelke zig nog alle hier bevinden, namentlijk de twee in de toorn, en het kleijn klokje twelk op de kerk heeft gehangen, dewelke thans op het verwulfsel der kerke leijd omdat iets aan dezelve defect is"*.

12. Bedoeld is waarschijnlijk de hierna volgende gezamenlijke verklaring.
13. Daarover volgen hierna onder noot 26 enkele bijzonderheden.
14. Ook deze verklaring onder datering van 12 februari 1759 is opgenomen in het dossier d'Aulbonne.
15. Het belangrijkste van dit soort overzichten kreeg in het dossier d'Aulbonne de volgende omschrijving mee: *"Staet der kerken van 't Land van Overmaese partage van Haer Hoog-Mogende, met aanwijssinge van alle de partijs, dewelke staan tot laste van 't land, van eenige geestelike corpora, en van de gemeentens, ingevolge resolutie van Haer Ed. Mogende dato den 23 Januarij 1664, alsook aanwijssinge van eenige veranderinge, bevonden bij de kerkelike visitatie jongsleeden gedaen en welcke sich niet conform dese resolutie bevinden, alsmede aenhaeling van eenige gedeeltens van welcke niet gesproken word in bovengemelde resolutie"*; het stuk werd onder datering van 31 mei 1756 naar Den Haag gestuurd; zie ARA Den Haag, RvS, inv.nr 294, f.437. Later volgden nog enkele van dit soort stukken ter aanvulling, die ook zijn opgenomen in dossier d'Aulbonne.
16. Enkele ervan zijn hier al genoemd.
17. De stukken bevatten nochtans nogal wat gegevens over de vele reizen die zij ofwel samen ofwel afzonderlijk hebben ondernomen.
18. Een voorlopig overzicht van mijn onderzoek naar het simultaneum publiceerde ik onder de titel: Limburgse simultaan kerken in: Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, maart 1981, 12-15.
19. De voornaamste gegevens over het simultaneum vindt men overzichtelijk bijeen in: Lexikon für Theologie und Kirche, 4, Freiburg 1960, 962-965, s.v. Glocke, vooral onder Kirchenrecht (J.Lederer) en 9, Freiburg 1964, 780-781, s.v. Simultankirche (J. Wenner) en de daar aangegeven literatuur. Ter oriëntering noem ik nog: Th. Lauter, Die Entstehung der kirchlichen Simultanen, Würzburg 1894; Dietrich Beck, Die kirchlichen Simultanverhältnisse in der Rheinprovinz unter besonderer Berücksichtigung des Ryswicker Friedens, Weimar 1934; het voorlopig resultaat van mijn onderzoek legde ik neer in het boekje: De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687). Katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw, Valkenburg 1985; zie ook mijn artikel: Een pleidooi voor de verbetering van de positie der katholieken in de staate landen van Overmaas tijdens de vredesonderhandelingen in Rijswijk (1697) en een Protestantse reactie daarop, in: Nederlands archief voor kerkgeschiedenis, 65 (1985), 64-87.
20. Enkele bijzonderheden over hem in: A.M. Postma-van Leeuwen, Uit de geschiedenis van de hervormde gemeente van Heerlen 1649-1949, Zaltbommel 1949, 27-30.
21. Over hen beiden heb ik geen biografische bijzonderheden kunnen vinden. Zij worden regelmatig vermeld in de notulen van de schepenbankvergaderingen van Heerlen; AGH, archief schepenbank, inv.nr 2 (1738-1762), passim; Pelt was ook substituut-secretaris van deze schepenbank.
22. Hij had al eerder verslag gedaan van de door hem samen met d'Aulbonne op 1 november 1756 verrichte visitatie van de Pancratiuskerk; onder datering van 3 november kwam het in het dossier d'Aulbonne terecht. Net als in het hier gepubliceerde stuk legde hij een sterke mate van persoonlijke betrokkenheid met de materie aan de dag.
23. Pelt deed dit wel, toen hij op 12 april 1756 reageerde op een verzoek om informatie over het aandeel van het land bij het onderhoud van de kerken. Hij

berichte toen aldus: "dat tot laste der voorn. Bancke Heerle alleen moet vernieuwt en onderhouden worden den tooren tot Heerle alsmeede drie klokken, en dat tot laste en verantwoordinge van den aenneemer de personaetclock hangende in voors. Heerler tooren, alsmeede de kercken tot Heerle, Voerendael en Welten met de toorens van gemelte twee gebugtens en alle aencleaves van dien"; zie RAL, dossier d'Aulbonne.

24. Bedoeld is de vragenlijst.

25. Een bestek dat op voorstel van d'Aulbonne opnieuw voor een periode van zes jaar werd opgemaakt; zie ARA Den Haag, RvS, inv.nr 296, ff. 471; 562-563 en bij resolutie van 31 mei 1757 bekrachtigd.

26. Enkele stukken over het hergieten van de grote klok, dat plaats vond in de jaren 1742-1744, zijn te vinden in AGH, archief schepenbank, inv.nr 32; o.a. *Conditien onder dewelke aan de minstbiedende van wegens den rentmeester der geestelijke goederen en domeijnen sal uitgegeven worden het bergieten op approbatie van Ed.Mog.*, copieën van de betreffende resoluties van de Raad van State van 9 augustus en 7 december 1742; de originelen in ARA Den Haag, RvS, inv.nr 251. Het karwei zelf werd op 29 juli 1743 opgedragen aan de klokkengieter Christian Wilhelm Voigt of Vooght, aan wie op dezelfde dag ook het hergieten van een tweede aan de gemeente behorende luidklok werd gegund. Het werk aan de tiendklok was voltooid op 11 augustus 1744, maar dit betekende niet dat de klok daarna op zijn oude plaats kon worden opgehangen. Volgens een verklaring op een vergadering van de schepenbank van die datum (zie de notulen in AGH, archief schepenbank, inv.nr 2(1738-1762),f.53) was de klokkendoel toen nog in zo'n slechte staat dat dit zonder "*evident pericul soo voor menschen als de klokken*" niet op een verantwoorde manier kon gebeuren. Toen op 3 augustus 1745 de bewuste klokkendoel weer in goede staat was gebracht (ib. f.61), bleek het muurwerk van de toren zo slecht te zijn dat daar eerst weer het nodige aan gedaan moest worden. Jaren achtereen bleef deze onderhoudsbeurt op de agenda en eerst na veel vertraging, o.a. als gevolg van de Franse bezetting in 1748-1749, kreeg het herstel van de toren zijn beslag omstreeks 1750 (ib., passim). Het moet nog slechts een voorlopig karakter hebben gehad, want nog jaren later is er sprake van een noodzakelijk geachte restauratie, die zo omvangrijk moest zijn dat zelfs de vraag werd gesteld of de bouw van een geheel nieuwe toren niet beter zou zijn. Wanneer de tiendklok weer is opgehangen heb ik niet kunnen achterhalen. Zeker is dat hij na het overlijden van prins Willem IV, stadhouder van 1747-1751, op 22 oktober 1751 geluid kon worden. De geringe frequentie waarmee de klok in deze jaren werd geluid zal wel in verband hebben gestaan met de slechte staat waarin de toren verkeerde. Eerst ds Crena gaf daaraan een ideologische achtergrond, waartegen tegen de rooms-katholieken in verzet kwamen.

27. Dat gebeurde op de bededag die bij die gelegenheid werd uitgeschreven voor heel het territorium van de Republiek; voor de z.g. Generaliteitslanden gebeurde dat per plakkaat van de Staten-Generaal; enkele van dergelijke plakkaaten in RAL, LvO 3633 en 3634 over de periode 1633-1795 met een verzameling stukken van uiteenlopende aard. Het kerkregister van de gereformeerde gemeente Valkenburg over de jaren 1655-1671, waarvan een copie zich op het RAL bevindt in het parochie-archief van Valkenburg inv.nr 4, bevat ook de tekst van enkele van dit soort plakkaaten.

28. Dus in 1758. Het is niet duidelijk of dit toen voor de eerste maal gebeurde.

29. Kermissen en andere volksgebruiken in Limburg zijn tot mijn verwondering nog maar zelden voorwerp geweest van onderzoek. H. Welters, Zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg, Venlo 1877, geeft wat bijzonderheden.

30. Leonard Lemmens, voorlezer, koster en schoolmeester in Heerlen, een combinatie die toen tot de gebruikelijke behoorde.

31. Arnold Morees, pastoor van 1749-1792; enkele bijzonderheden over hem in mijn artikel; De benoeming van Dionysius Penners tot pastoor van de Sint Pancratius in Heerlen in 1792, in: LvH 32(1982), 1-9.

32. Dat was gebeurd krachtens het reglement voor het Land van Valkenburg, na de

- ratificatie van het partagetraact in 1663 van kracht geworden; de tekst in: PSHAL 50(1914), 232-242 en in Groot Placaetboek inhoudende de Placcaten en de Ordonnantien van de Hoogh-Mogende Heeren Staten Generael enz., II, 's-Gravenhage 1664, 3091-3098.
33. Zie: H.H.E. Wouters, Het Franse Intermezzo te Maastricht 1673-1678, in: Msg 92(1973), 132-165, waar ook enkele bijzonderheden te vinden zijn over de ingrijpende veranderingen die dit intermezzo ook op kerkelijk terrein met zich mee bracht.
 34. Over de manier waarop het begraven van protestanten in deze jaren werd geregeld heb ik niets kunnen vinden.
 35. Op uitdrukkelijk verlangen van Lodewijk XIV werd in het vredesverdrag een bepaling opgenomen die het herstel van de positie van de rooms-katholieken, zoals die in 1632 was vastgelegd, garandeerde. In de daarop volgende jaren werd de bewuste passage regelmatig voorwerp van ver uiteenlopende interpretaties.
 36. Hoewel sommige formuleringen hier zeker niet helemaal juist zijn en andere overdreven is het simultaneum in deze jaren min of meer stilzwijgend, en dus inderdaad met „conniventie” van de overheid, van kracht geworden. Het was omstreeks 1680 ingeburgerd, vooral op die plaatsen waar inmiddels weer eigen predikanten waren aangesteld. Ondanks alle aandrang die door de synode van Gelderland en vooral door de classis Maastricht en de Landen van Overmaze werd uitgeoefend om de situatie van vóór 1672 of 1673 hersteld te krijgen, waren de Haagse heren daar niet voor te vinden. Het zijn vermoedelijk de ontwikkelingen op het terrein van de internationale politiek geweest die hen daarvan hebben weerhouden.
 37. Van een „clandestine usurpatie” is beslist geen sprake geweest.
 38. Hoezeer over dezelfde zaken anders geoordeeld kon worden blijkt uit verschillende andere antwoorden die op de vragenlijst van d'Aulbonne binnen kwamen. Heel lakoniek is de toonzetting van het in noot 11 al vermelde antwoord dat uit Voerendaal op de vraag naar de destinatie van de klokken werd gegeven. In de gezamenlijke verklaring van de pastoor en de voorlezer wordt die vraag als volgt zakelijk afgedaan: *„Eerstelijk tot destinatie van onse hooge overigheyd, als die ordonneeren om daar mede te luyden zoo in het publiceeren der selver placaten en resolutien als andersints, en dat verders daar mede geluyd word, wanneer dat menschen uijz deze gemeente komen te sterven, en wanneer ze begraven worden, alsmede bij het aanvaerden der kerkdiensten, en dan nog alle morgens, middags en aan den avond”*.
 39. De oorsprong van het Angelus of Engel des Heren, hier aangeduid als „den engelsen groet”, is heel wat gecompliceerder dan de predikant het hier voorstelt. Als zodanig is het aanzienlijk later voor het eerst te signaleren. Wel zijn in het begin van de veertiende eeuw enkele aanzetten er toe te bespeuren. De naam van de paus die er in 1316 het initiatief toe zou hebben genomen is in ieder geval onjuist. In 1316 begon na een conclaaf van meer dan twee jaar het pontificaat van paus Johannes XXII (1316-1334); de voornaamste gegevens over het Engel des Heren in: Liturgisch Woordenboek I, Roermond 1958-1962, 658-659 (G. Vollebregt), zie ook de daar aangegeven literatuur.
 40. Een bewust hatelijke voorstelling van zaken, die zowel rooms-katholieken als islamieten in discreditie brengt.
 41. Allerlei bijzonderheden over klokken en klokkluiden zijn te vinden bij F. Timmermans, Luidklokken en beiaarden in Nederland (Heemschutserie 33), Amsterdam 1944; G. Malherbe, Les cloches et les sonneries liturgiques, in: Bulletin paroissial et liturgique 12(1930), 417-426 en 13(1931), 12-14 en een reeks vervolgen.
 42. Dat moet dan in verband met het tijdschema voor de verschillende diensten zeer vroeg zijn geweest, want de Pancratiuskerk moest al om negen uur 's morgens beschikbaar zijn voor de gereformeerde eredienst.
 43. D.w.z. na de consecratie.

44. Het klokkenuitroep bij gelegenheid van overlijden en begraven heeft naar land en streek een eindeloos gevarieerde scala van mogelijkheden opgeleverd.
45. Andere sporen van dit volksgeloof heb ik niet kunnen vinden.
46. Ook het inluiden van zon- en feestdagen heeft talrijke variaties opgeleverd.
47. Zie: Christelijke Encyclopedie I, Kampen 1956, 498-499 s.v. Bededag (D. Nauta). Bij onze oosterburen zijn dergelijke officiële Buss- und Bettage nog steeds in zwang.
48. Men kan zich afvragen, waarom zij zelf dan niet het initiatief daartoe hebben genomen, wanneer bij het afkondigen van plakaten van de overheid de grote klok juist door hun toedoen wel getrokken werd.
49. RAL, LvO 373; deze vindplaats behoeven we hier verder niet te herhalen; wanneer sprake is van het dossier d'Aulbonne wordt dit dossier bedoeld.
50. Talrijke stukken over deze affaire bevinden zich in het dossier d'Aulbonne. De bedoelde resoluties van de Raad van State in deze geruchtmakende affaire zijn die van 15 september 1755 en van 29 augustus 1757; zie ARA Den Haag, RvS, inv.nr 297, ff. 862-863; bij die gelegenheid kreeg d'Aulbonne een reprimande, omdat hij door misleidende informatie de heren in Den Haag op een verkeerd spoor had gezet. In 1759 was de affaire, waarbij inderdaad onwrikbaar aan het hier in de tekst genoemde beginsel werd vastgehouden, nog niet tot een alle partijen bevredigende oplossing gebracht.
51. In het onderhavige geval van Sint Geertruid rustte deze verplichting op het kapittel van Sint Maarten in Luik.
52. Het betreffende stuk, waaraan deze richtlijn wordt ontleend, is niet in het dossier van d'Aulbonne opgenomen.
53. De grote klok wordt hier en elders door elkaar aangeduid als bannaal-, tiend- en personaatsklok, alle synoniemen voor hetzelfde.
54. Bijzonderheden over de manier waarop de Staten-Generaal de rechten verbonden aan het personaat van Heerlen hebben uitgeoefend heb ik uitvoerig uiteengezet in een reeks artikelen over de benoemingen van de pastoors van Heerlen en Voerendaal en hun bezoldiging in dit tijdschrift (LvH 1984).
55. Al geruime tijd voordat de klok werd hergoten wordt in een desbetreffend request namens de geërfden van Heerlen in de considerans van dit stuk, dat in 1742 uitging naar de Raad van State, geconstateerd dat de tiendklok "*sedert een geruimen tijd van jaeren geborsten en dus onbruikbaar*" was; zie AGH, archief schepenbank, inv.nr.32.
56. De aanklacht aan het adres van de gereformeerde koster doet wel erg geforceerd aan. Het onstuimig luiden bij gelegenheid van een overlijden vond meestal plaats ten gerieve van rooms-katholieken, die aan al dit soort praktijken veel meer waarde toekenden dan protestanten. Uit gegevens die ons ook met betrekking tot de situatie elders ter beschikking staan is duidelijk dat de protestantse koster, die van overheidswege het recht van toezicht op het gebruik van de klokken werd toegekend, er in de regel geen bezwaar tegen hadden de klokken volgens Roomse gewoonten te luiden of te doen luiden, mits daarvoor de verschuldigde rechten werden betaald. Ook hier gold het beginsel: pecunia non olet.
57. Vermoedelijk rechtvaardigde de slechte toestand waarin de toren zich bevond dit beperkter gebruik dat na vele jaren waarin het luiden van de grote klok onmogelijk was geweest werd ingevoerd.

Zeventiende-eeuwse strubbelingen in het grensverkeer tussen de schepenbank Simpelveld/Bocholtz en de Rijksstad Aken

Op verzoek van de schepen Dederik Houperetz legde zijn 28-jarige zoon Hendrik in de buitengewone vergadering van de schepenbank Simpelveld/Bocholtz op 24 september 1665 een beëdigde verklaring af¹. Volgens deze verklaring vervoerde Hendrik Houperetz enige tijd voor de laatste oogstmaand (= augustus) met zijn paard twee karraderen door de stad Aken. Bij het klooster gekomen, ontmoette hij Jacob Wijnants, die vergezeld was van een andere manspersoon. Op de vraag van Wijnants waar hij de raderen had gehaald, antwoordde Houperetz, dat de wielen vervaardigd waren door Nellis den Weert "aen den Seijk Stiell" bij Burtscheidt. Een persoon uit het Land van Kornelimünster had bij genoemde Nellis die raderen voor de vader van Houperetz besteld. Wijnants gaf toen te verstaan, dat Houperetz met zijn wielen de stad nog niet uit was. Houperetz maakte vervolgens op de Grote Markt een rustpauze. Toen hij zijn weg vervolgde en gekomen was in de Pontstraat, waar Wijnants woonde, heeft deze Houperetz doen halthouden.

Wijnants vroeg toen aan een daar aanwezige rademaker of hij de maker van de wielen kende, waarop deze ontkennend antwoordde. Wijnants wisselde met die man enige woorden, die Houperetz niet verstond. Houperetz vervolgde zijn weg tot aan de Pont Poort, waar hij aan Simon, zoon van Simon Huntiens, het verschuldigde weggeld betaalde. Toen hij verder wilde gaan, heeft Wijnants beslag gelegd op de wielen in afwachting van de komst van de „amman”. Toen Houperetz hem er op wees dat hij een onderdaan van Zijne Majesteit was uit het Land van 's-Hertogenrode en dat men niet gerechtigd was beslag te leggen op de raderen, werd hem te verstaan gegeven dat hij niet zo veel moest praten, daar hij anders zou worden gearresteerd en dat zijn paard dan ook in beslag zou worden genomen. Wijnants voegde hieraan toe dat hij hem eens zou laten zien wie de baas was "die van het Land van 's-Hertogenrode of de Heren van Aken". Houperetz had toen wegens overmacht zijn wielen achter moeten laten.

Vermoedelijk heeft de Simpelveldse schepen Houperetz karwielen laten maken bij een wagenmaker die niet aangesloten was bij het Akense gilde van hoefsmeden en wagenmakers, waardoor de gildeleden zich in hun rechten aangetast voelden en beslag op de wielen legden.

De schepenbank Simpelveld/Bocholtz protesteerde in verband met het voorgevallene bij het stadsbestuur van Aken, dat hierop reageerde bij schrijven van 30 september 1665. In de rollen van het "Hoeff- und Raderschmits Ambacht" - aldus de brief - stond vermeld dat "*Huberts, als er einige rader hindurch führen wolle, wo selbige*

gemacht abgefragt [war], hatte erwehnte Huperts solches nit allein schuldigermassen anzusagen geweigert, sonderen were dabeijnebens mit trutzigen und schimpflichen auch bedrohlichen worteren mit hinderlassung der rader darvon gegangen und hatte darauff durch seinem Vatteren (= vader) Diederichen Huperts sichere Pfenningen ihres mithandwercksgesellen Simonen Schutgens zuständig arres-tieren lassen".

Het Akens stadsbestuur vond dit laatste een ernstige inbreuk op het "Scheurrecht" en kon derhalve niet werkeloos toezien. Men was van mening dat Schutgens als Akenaar ingevolge het bestaande recht niet voor een buitenlandse rechter kon worden gedaagd, daarom verzocht het stadsbestuur de inbeslagname van het geld ongedaan te maken. Wat de zaak Houperetz betreft was men van mening dat deze zich persoonlijk tot het stadsbestuur kon wenden, waarna hem op korte termijn recht zou worden gedaan.

Op 15 januari 1666 werd Willem Steinbusch uit Bocholtz² binnen de Rijksstad Aken gearresteerd. Hij zou schuldig zijn *"eene capitale somme van penningen staende binnen desen district (= Simpelveld) in handen van Jan Steinbusch ende Willem Jongen, ende compe-terende, soo men verstaet, aen seekeren Simon Schutgens, Uw Weledelen ende Eerenfester borger ende hoffsmitt, op welcke penningen onsen mede schepen Derich Houperetz op den 22 septembris lestleden arrest hadde ge-interponert, tot verhael van twee raerschijven (= karwielen), soo die hem passerende deur die gemelte Rijcx Stadt, ende het gewoonlijk recht van passage betaelt hebbende, bij (= door) eenen Jacob Wijnants oijck hoffsmitt aldaer feytelyck waeren affgenomen"*³.

Reeds op 16 januari 1666, de volgende dag dus, overhandigde de gerechtsbode van Simpelveld/Bocholtz formeel een protestschrijven aan het Akens stadsbestuur, waaruit het aangehaalde relaas is genomen. Deze brief bevatte tevens een beklag over de arrestatie van Johan Bindels. Blijkens het schrijven hield de arrestatie verband met een personele obligatie van honderd pattacons, welke lening in twee keer moest worden afgelost. De eerste aflossing had een zekere Reinert Lomort "woonende in het Hoffeijsen binnen Marchirstraete" voor enige jaren persoonlijk binnen de bank komen afhalen, waarvan de schepenbank in hun "Gerichtelyck Prothocollen" aantekening had gemaakt. In plaats van ook de tweede termijn van de aflossing bij de bank, waar het geld was gedeponneerd, te komen afhalen had Lomont beslag laten leggen op een kist met inhoud die Johan Bindels had staan bij de broodbakker Adolf Neff in de Pontstraat. Men had gedreigd de inhoud van de kist rechterlijk te verkopen. Bij die gelegenheid zou, aldus de schepenbank van Simpelveld/Bocholtz, genoemde Bindels met twee roeden zijn mishandeld.

Schout en schepenen verzochten het Stadsbestuur hun onderdanen onverwijld naar huis te laten gaan en hun onverkort recht te laten ervaren. Zo niet, dan zouden de leden van de Schepenbank, ter

Ernst von Chrsam Vorsteher und Herr Johann Schmidt
von Malbun,

Huff Ihre sehr d. B. unterm dato 15. hiesig abgegangen, und am
16. eiusdem. volungulinfertig, Darnit beigefugte deposition

Aanhef van de brief van 22-2-1966 door het Akens stadsbestuur aan
schout en schepenen van Simpelveld (RAL, LvO 2744).

verkrijging van gerechtigheid, zich wenden tot "die Souveraine Autoriter", d.w.z. de Souvereine Raad van Brabant te Brussel. Op 3 februari 1666 richtte zich de schepenbank opnieuw tot het Stadsbestuur, omdat men nog steeds geen antwoord had op de brief van 16 januari. In deze brief werd hun eerder gedaan verzoek herhaald.

Op 22 februari 1666 kreeg men het schriftelijk antwoord van het Akens Stadsbestuur (zie bijlage). In dit schrijven werd gesteld dat Jacob Wijnants bereid was zijn eerder afgelegde verklaring onder ede te bevestigen. Verder betoogde het stadsbestuur dat de Stad Aken wel het recht had om Simpelveldse onderdanen te arresteren, terwijl het omgekeerde niet het geval was. Zij beriepen zich hierbij op een sententie van de Souvereine Raad te Brussel van 24 december 1661. Het stadsbestuur schreef woordelijk "*Sehen also nit, wie Sie sich zu beschweren haben*".

J.W. Kevers, secretaris van de schepenbank Simpelveld/Bocholtz, formuleerde namens deze bank een uitvoerig antwoord, dat op 12 maart 1666 op het stadhuis door de gerechtsbode werd afgegeven. In dit schrijven werd betwijfeld of genoemde Wijnants "met eene oprechte conscientie" zijn verklaring onder ede zou kunnen bevestigen. De schepenbank had genoemde Hendrik Houperetz opnieuw "ondervraegt ende scherpeijck geexaminert". Houperetz persisteerde bij zijn onder ede afgelegde verklaring. Nu voegde Houperetz aan zijn verklaring toe dat diverse ingezetenen van het Land ter Heijden aanwezig waren, toen hem zijn "raerschijven" waren afgenomen. Men zou deze dus als getuigen kunnen oproepen. De leden van de schepenbank waren van mening dat de behandelingen van de kant van het Akens stadsbestuur ondervonden niet alleen strijdig waren met het recht, vervat in de "Gulden Bulle", maar evenzeer in tegenstelling stonden met het voor de Rijksstad Aken geldende stadsrecht, geregeld in de "Tabula Novae Legis", "*waerbij niemant onder handt noch segel en can affecteren oft hijpothiseren eenige erffgoederen, tsijn in den gront oft met eenige renten oft regten, maer moet tselve geschieden voor die Heeren Richters ende Schepenen*". Het bepaalde in de sententie van de Soevereine Raad te Brussel van 24 december 1661, die door het Akens Stadsbestuur was aangehaald, gold - aldus de Simpelveldse schepenbank - niet voor de nu onderhavige gevallen. Het was "voor die leste reijse" (= keer) dat men zich in deze zaken tot het Akens stadsbestuur richtte met het verzoek "*die voors. attentaten van evocatiën ende arresten te doen revoceren, cost- ende schaedeloos ende die ge-interesserden te renvoyeren*". Zou dit weer geweigerd worden, dan zouden de leden van de bank Simpelveld/Bocholtz, hoewel ongaarne, zich wenden tot de Souvereine Raad om "hierover cassatie ende reparatie" te verzoeken.

Daar de in het Rijksarchief Limburg te Maastricht aanwezige archivalia ons over de uiteindelijke afloop van de beschreven

De Waagmaaker.
Syt ghy belust op soet gemak,
Laad op den Heer uw lastig pack.

d'Uitvinding van het Waagenwiel,
Kan swaare Lasten licht vervoeren :
Wat torst en sleep'ter meenig Ziel,
In't stof van kommer en remoeren;
Daar's heemels Waagen staat gereed,
Om op teneemen, al Zyn leed.

*Uit: Johannes en Caspaeres Luiken, „Het Menselijk Bedrijf”,
Amsterdam 1694.*

Nieuwe uitgave: Elseviers Bibelot reeks 1984.

grensperikelen in het ongewisse lieten, is de schrijver van deze bijdrage naar het Stadsarchief in Aken gegaan om daar meer aan de weet te komen. Zowel de daar zeer behulpzame vrouwelijke archivaris als hijzelf moesten helaas vaststellen, dat uitgerekend de correspondentie van de stad over de jaren 1665 en 1666 niet meer in het stadsarchief aanwezig was en evenmin als "voorradiig" was geïnventariseerd.

P. J. Haeren

NOTEN:

1. Deze bijdrage steunt op archiefstukken, aanwezig in het Rijksarchief Limburg te Maastricht: RAL, LvO, nr. 2744.
2. Deze woonde te Bocholtz en behoort tot de voorouders van de schrijver van deze bijdrage. Zijn doopsel staat, wellicht in verband met de onlusten tijdens de 80-jarige oorlog, niet vermeld in de doopregisters van de parochie Simpelveld. Wellicht is hij een afstammeling van Coen Steinbusch, de enige met die geslachtsnaam, die de Simpelveldse pastoor Didden als tienden-betaler vermeldt in zijn in 1571 aangelegd *"Liber Monasterii Belli-Reditus in insula civitatis Leodiensis sub invocatione duodecim Apostolorum ordinis Praemonstratensis, in quo continentur foundationes, transportationes, bonae, redditus, terrae, census, privilegios et quaevis alia ecclesiae parochialis de Simpelveldt, diocesis Leodiensis, quae ex originalibus et stipalibus libris perfecte extraxit ARNOLDUS DYDDEN pastor in Simpelveldt et Bocholtz anno 1571"*. Het origineel van dit boek wordt bewaard in het GA Kerkrade.
Willem Steinbusch huwde op 3 november 1631 met Hons, Elisabeth, overl. 06-12-1641. Na haar dood hertrouwde Willem Steinbusch met Hervers, Elisabeth. Hij overleed te Bocholtz op 08-12-1689.
3. Opvallend is dat de schout van Simpelveld de brieven aan het Akense stadsbestuur niet in het Duits schrijft, maar het toenmalige Nederlands blijft gebruiken.

BIJLAGE

Brief gericht aan: *"Denen Ehrenfesten, Ehrsamen, Vorsichtigen und Weisen N.N. Schultissen und Scheffen des Gerichts Simpelveld, Unserm Geehrten Freund und Nachbarn"*.

Tekst in extenso:

Auff dero ahn Uns unterm dato 15. huius abgangeren, und den 16. eiusdem woleingelieferten Schreiben, sambt beigefuegte deposition Henrichen Huberts, sollen denenselben hiemit antwortlich mit Verhalt was gestalt Wir uber alsolche deposition Jacoben Winands vernohmen haben, welcher weit einanders declarirt und dabeinebens urbietig ist solche seine declaration ieder Zeit aidlich zu bekräftigen; das nemlich es mit den radern kein andere beschaffenheit hette, als wie vor diesem unterm 30. septemb. 1665 Ihnen hierauss zu geschrieven worden were, dorthin sich kurtzer halbe bezogen. Nun seijn diesem wie ihme wolle und gesetzt dass oberwehntem Huperts

*einig unrecht alhier in unsere Statt, dessen er sich zu beklagen hette, wiederfahren were, so hette dennoch selbiger unseren burgeren und zwar einen dritten und Innocenten wieder unseren hochverpfoenten Privilegien und in specie mit dem hochlöblichen Hauss Burgundien aufgerichteten Concordaten (kraft welchen kein Aacher burger noch unterthan praesertim wan alhier locus contractus oder delicti vel quasi, evocabel weniger arrestabel ist) mit Arresten nit evociren, sondern alhier beij Uns sich anmelden, und seine Klag der gebuhr vorbringen sollen, die Wir alssdan nit wurden unterlassen haben (gleich auch annoch auf ersuechungs fall nit unterlassen werden) ihme schleunige administration rechtens wiederfahren zulassen. Versehen Unss derowegen gegen unsere geehrte Herren dieselbe nit zuwieder sein werden, zu Unterhaltung gutter correspondenz und Nachbarschafft auch zu Verbuetung aller weitläuffigkeiten, den ubelangelegten arrest und nichtige procedur zuvolg unser am 30. Septembris 1665 ahn Sie abgangenen requisitorialen zu cassiren und aufzuheben, und erwehnten Dederichen Huberts, da er einige ahnsprach wieder unseren Burgeren zuhaben vermeinte, anhero zu verweisen, Ihnen versicherend dass sich nach befinden des administrirten Rechtens nit werden zubeklagen haben: wiedrigen fals können Sie leichtsam erachten, dass wir, umb unsere so theur erworbenen privilegia und concordata zu conserviren, nohtzwängliche remedia ahn die hand nehmen werden. Die andere ahngezogene arresten haben mit diese sach keine gemeinschafft, zumahlen solche zufolgh von Ihren eigenen Unterthanen gegebenen und alhier in unsere Statt aufgerichteten obligationen und verschreibungen und zwar nit von Unss sondern particularen geschehen und ahngelegt worden, welches Sie zuvolg deren gar woll thun können, in erwegung alhier contractus eingangen, und locus solutionis destinirt worden, in welchen fällen nit allein die Simpel-feldische sondern auch alle andere des Hertzogthumbbs Limborg Brabant und Flanderen angehörige Unterthanen alhier arrestabel und convenibel seint, wie solches zu Brussel im Souverainen Raht in contradictorio per sententiam nunmehr erortert, und annoch Ao. 1661 den 24 decembris bekreftiget worden. Sehen also nit, wie Sie sich dessen zu beschwehren haben. Welches wir zu freundnachbarlicher Antwortt Ihnen hiemit nit verhalten sollen, und verbleiben Uns allerseits Göttlicher Obhut empfelend,
Unsser BeEhrten Herren*

Dienstwillige,

*Burgemeistere Scheffen und Raht
des Königl. Stuels und Kaiserl. Freijer Reichs Statt Aachen.*

*22. februarij
1666*

Romeins Heerlen

Een nieuwe overzichtskaart

Het Thermenmuseum te Heerlen bezit een uitgebreide documentatie over alles wat in de loop der jaren omtrent Romeins Heerlen werd opgetekend: opgravingsrapporten, kaarten en publicaties, maar ook vluchtige aantekeningen en krabbeltjes van aannemers en uitvoerders die onverwachte vondsten deden tijdens bouwwerkzaamheden. Om deze gegevens toegankelijk te maken voor onderzoek werden zij in 1986 overgebracht op een topografische kaart. Het eindresultaat wierp een geheel nieuw licht op Romeins Heerlen. Vondsten van bijv. muren in aaneengrenzende kelders waren nooit eerder aan elkaar gepast en nu dit wel gebeurde, ontstonden er verrassende plattegronden van complete gebouwen en duidelijke situaties.

Terecht kwam nu de opmerking dat op deze kaart 400 jaar Heerlense bewoningsgeschiedenis bij elkaar was gevoegd*. In die periode - gerekend vanaf het jaar 5 vóór Christus - is namelijk in de nederzetting voortdurend gebouwd, bijgebouwd, verbouwd en weer afgebroken zoals dat ook de afgelopen eeuwen steeds in Heerlen is gebeurd. Een nederzetting is doorlopend aan verandering onderhevig.

In het voorjaar van 1987 in verder een aanvang gemaakt met het periodiseren van de diverse gegevens. Dat gebeurt aan de hand van bovengenoemde documentatie, waarbij vooral de opgravingen na de tweede wereldoorlog het meeste houvast bieden. Van elk onderdeel wordt eerst een zo exact mogelijke datering gegeven, waarna alles wordt ondergebracht in nog nader te bepalen periodes. Het is de bedoeling de geschiedenis van Romeins Heerlen te bezien binnen het kader van de geschiedenis van het hele Romeinse rijk, waardoor de grote lijnen reeds zijn gegeven. Van de vorderingen van dit onderzoek zullen wij u in de komende afleveringen van Het Land van Herle op de hoogte houden in de rubriek met bovenstaande titel.

H.J. Eggen

* Pierre Heyboer, Wroeten in Heerlens verleden, in: De Volkskrant 19 maart 1987.

Zoekplaatje ... Wie helpt?

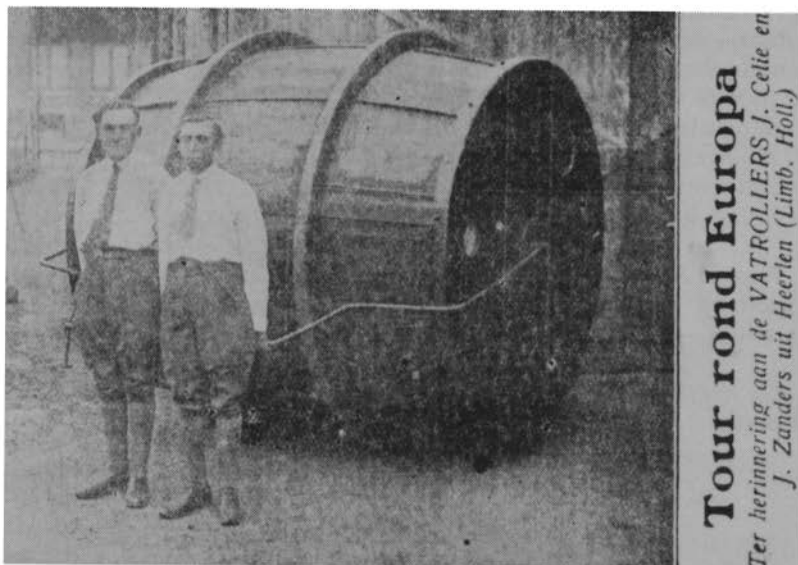
In het vorige nummer van "Het Land van Herle" werd een oude auto afgebeeld in een straat waarvan de juiste ligging niet (nog niet) te vinden was. Ook de verzender van deze kaart bracht geen van onze lezers in beroering, zodat het zoekplaatje voorlopig een zoekplaatje blijft. Jammer ...

In deze nieuwe aflevering gaan we verder met twee sterke mannen uit Heerlen, die klaarblijkelijk een tour rond Europa maakten met een levensgroot houten vat achter zich aan rollend. De tekst opzij spreekt verder voor zichzelf. Helaas is geen afstempeling aanwezig en ook verdere aanknopingspunten ontbreken vooralsnog.

Wie waren zij, de vatrollers J. Celie en J. Zanders uit Heerlen? Waarheen liepen of rolden zij? Haalden zij de wereldpers? Hopelijk wel de regionale kranten. Zijn er nog lezers van "Het Land van Herle" die zich hiervan iets kunnen herinneren? Te denken valt aan de dertiger jaren.

Reakties zijn altijd weer welkom bij.

J. Engelen
telefoon 04405-3272

Bespreking

Architectuurkaart van Heerlen

Op 19 juni werd door Nic H.M. Tummers het eerste exemplaar van de architectuurkaart van Heerlen aangeboden aan de burgemeester P.H. van Zeil. De publicatie van deze kaart is een initiatief van de Stichting OASE uit Delft die zich o.a. bezig houdt met onderzoek en onderwijs met betrekking tot de bouwkunst en aanverwante terreinen.

Hoewel een groot deel van de hedendaagse Nederlandse architectuur zich buiten de grote steden in het westen bevindt, richt de aandacht van de media zich toch vooral op projecten en evenementen in de Randstad. De stichting OASE, hoewel gevestigd in diezelfde Randstad, probeert dat eenzijdige beeld te doorbreken en zodoende publieke belangstelling voor de regionale geschiedenis van de Nederlandse architectuur te stimuleren.

Directe aanleiding voor een kaart van Heerlen vormde de verschijning dit jaar van de "Gids voor Nederlandse Architectuur". Bij het vooronderzoek bleek m.n. Heerlen rijk aan architectonische objecten van grote kwaliteit. Vanwege plaatsgebrek konden er slechts negen in de gids opgenomen worden. Daardoor ontstond de gedachte aan een architectuurkaart. Immers "juist" in Heerlen bevindt zich een ongekende hoeveelheid architectuur die tot nu toe, ten onrechte, buiten de aandacht is gebleven. Men treft er een grote verscheidenheid aan in architectonische stijlen, gebouwtypes en constructiewijzen op korte afstand van elkaar. Dit maakt een bezoek aan Heerlen voor iedereen die in architectuur geïnteresseerd is, zeer de moeite waard", aldus het voorwoord op de kaart.

In totaal wordt van 94 objecten korte informatie gegeven, terwijl 37 objecten met foto en meer informatie vertegenwoordigd zijn. De overzichtelijke kaart met de plaatsaanduiding van de objecten maakt het mogelijk zelf verschillende routes uit te stippelen.

Nic. H.M. Tummers verzorgde een korte inleiding die als titel meekreeg "Het Bouwtimbre van Heerlen". De foto's - van uitstekende kwaliteit - zijn gemaakt door Piet Rook.

De kaart is voor f. 8,90 te koop in het Thermenmuseum (oplage beperkt).

J. Jamar